

Ә.Ә. Бияздықова* 

Темирбек Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
e-mail: biyazydkova@mail.ru

«ҮМІТ» КОНЦЕПТІН ҚҰРАЙТЫН КОНЦЕПТІЛІК ӨРІСТЕР

Мақалада үміт концептінің этимологиясын аша отырып, оған концептуалды талдау жасалады, концептілік өрістері анықталады. Үміт концепті мен оның этимонын салыстыру, әлемнің тілдік бейнесін жасаудағы үміт танымының адам санасында жинақталған аялық білімінің деңгейін пайымдау, үміт макроконцептінің құрайтын концептілік өрістерді анықтау мақаланың мақсаты болып табылады. Осындай міндеттерді ашу барысында ғалымдардың ғылыми пікірлері талданып сараланады. Қазақ дүниетанымындағы үміт концептінің табиғатын ашуда талдаудың этимологиялық, концептуалдық, салыстыру сынды әдістері қолданылады. Концептінің мәнін ашуда өзіндік маңызға ие болып табылатын оның құрылымдық типтеріне мысалдар келтіріледі. Тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді үміт концептінің концептілік өрістеріне қарай топтауда оның базалық концепт болатындығы анықталады. Мақаладағы зерттеу нәтижелерін, тұжырымдар мен пайымдауларды когнитивті тіл білімі, лингвомәдениеттану, этнолингвистика, этимология, психоллингвистика бойынша оқылатын дәрістерде, концепт теориясы бойынша арнайы курстарда, сонымен қатар концептілер мен концептілік өріс сөздіктерін құрастыруда пайдалануға болады. Ал үміт концептінің құрылымдық типтері мен оларға жасалған концептуалды талдаудың практикалық маңызы зор.

Тірек сөздер: когнитивті тіл білімі, концепт, концептуалды талдау, үміт, концептілік өріс.

А.А. Бияздықова*

Казахская национальная академия искусств имени Темирбека Жургенова, Алматы, Казахстан
e-mail: biyazydkova@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОЛЯ, СОСТАВЛЯЮЩИЕ КОНЦЕПТ «НАДЕЖДА»

В статье раскрывается этимология концепта надежды, проводится его концептуальный анализ, определяются концептуальные поля. Целью статьи является сравнение концепции надежды и ее этимона, осмысление уровня познания надежды, накопленного в сознании человека в создании языковой картины мира, определение концептуальных полей, составляющих макроконцепт надежды. В ходе раскрытия вышеуказанных задач анализируются научные мнения ученых. В раскрытии природы концепта надежды в казахском мировоззрении используются этимологические, концептуальные, сравнительные методы анализа. Приводятся примеры его структурных типов, которые имеют свое значение в раскрытии сущности концепта. Было установлено, что при группировке устойчивых фраз и пословиц в зависимости от концептуальных полей концепта надежды он становится базовым концептом. Результаты исследований, выводы и суждения в статье могут быть использованы в лекциях по когнитивному языкознанию, лингвокультурологии, этнолингвистике, этимологии, психоллингвистике, специальных курсах по теории концептов, а также при составлении концептов и словарей концептуального поля. А структурные типы концепта надежды и концептуальный анализ на них имеют большое практическое значение.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, концептуальный анализ, надежда, концептуальное поле

А.А. Biyazydkova*

Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Almaty, Kazakhstan
e-mail: biyazydkova@mail.ru

CONCEPTUAL FIELDS THAT MAKE UP THE CONCEPT OF «HOPE»

The etymology of the concept of hope is revealed in the article, its conceptual analysis is carried out, conceptual fields are defined. The purpose of the article is to compare the concept of hope and its ethymon, to comprehend the level of knowledge of hope accumulated in the human mind in creating a linguistic picture of the world, to determine the conceptual fields that make up the macro concept of hope. During the disclosure of the above tasks, the scientific opinions of scientists are analyzed. In revealing the nature of the concept of hope in the Kazakh worldview, etymological, conceptual, comparative methods of analysis are used. Examples of its structural types are given, which have their own significance in revealing the essence of the concept. It was found that when grouping stable phrases and proverbs depending on the conceptual fields of the concept of hope, it becomes the basic concept. The research results, conclusions and judgments in the article can be used in lectures on cognitive linguistics, linguoculturology, ethno-linguistics, etymology, psycholinguistics, special courses on the theory of concepts, as well as in the compilation of concepts and dictionaries of the conceptual field. And the structural types of the concept of hope and the conceptual analysis on them are of great practical importance.

Keywords: cognitive linguistics, concept, conceptual analysis, hope, conceptual field.

Кіріспе

Қазіргі таңда ақпаратты қабылдау, түсіну, оны жадыда сақтау, ол туралы бейне қалыптастыру, оның санада жаңғыруы, қабылдаған ақпаратты тіл арқылы жеткізе білу сынды күрделі үрдістерсіз тілді зерттеу мүмкін емес. Осындай үздіксіз үрдістерді тіл білімінің когнитивті саласы қарастырады. Ол тілдік санада дүниенің бейнесін құруға, тілдік сананың құрылымын модельдеуге бағытталған. Осы күрделі құрылымның нәтижесінде пайда болған дүние туралы біртұтас түсінік – концептуалды түсінік болады. Адамда концептуалды түсініктің қалыптасуы алдымен сезімдік қабылдау, түсінік қалыптастыру және ойдың тілдік көрінісі арқылы жүзеге асады. Санада жүретін бұл әрекеттердің нәтижесі, белгілі бір ақпараттардың жиынтығын тудырады да, сол ақпараттар концепт жүйесін қалыптастырады. Кез келген ұлттың концептілер жүйесін сол ұлттың дүниетаным құндылықтары құрайды. Адам санасында танылған, бейнеленген білім айқындалып, әлемнің тілдік бейнесі жасалады.

Когнитолог ғалымдардың айтуы бойынша концептілер адам санасында метафизикалық концептілер (бақыт, тағдыр), эмоционалды концептілер (қуаныш, мұң) және ұлттық-мәдени концептілер (жусан, домбыра) болып үш түрде танылады. Мысалы, Ю.С. Степанов және С.Г. Проскурин концептілерді метафизикалық тұрғыда, ал В.И.Шаховский Н.А. Красавский сынды ғалымдар оларды эмоционалды деп алып зерттеу жасаса, С.Х. Ляпин, Ю.С. Степанов, С.Г. Воркачев, В.И. Карасик сынды ғалымдар концептілерді ұлттық-мәдени тұрғыда зерттеген. Ал қазақ тіл білімінде концептілердің танылуын ғалым А.Б. Әмірбекова өз зерттеуінде: «концептілердің санада танылу деңгейіне қарай, ақиқат дүниенің болмысы мен өзіндік ерекшелігіне қарай метафизикалық, ұлттық-мәдени, эмоционалдық концептілер деп шартты түрде жіктеуге болады» деп атап көрсетеді (Әмірбекова, 2019: 45)

Аталған мақаладағы талдаудың объектісі болып отырған «үміт» концепті метафизикалық концепт болады. Метафизикалық концептілер – ақиқат дүниедегі абстракцияның ең жоғары құндылықтарын танытатын ментальді мазмұн. Ол символ-белгі арқылы көрінуі мүмкін рухани құндылықтарды «көрінбейтін әлемге» апарды (Воркачев, 2004: 32). Мұнда сөзде көрініс тапқан метафизикалық мән мен пәндік әлемнің құбылысы арасындағы семантикалық ассоциациялар концептуалданады, яғни рухани және материалды мәдениет жымдасады. Бұл топқа енетін концептілер, көбінесе, абстрактілі.

Үміт – барлық әлем халықтарына ортақ концепт. Сондықтан үміттің атқаратын қызметі мен ол туралы таным жалпыға ортақ. Тек жеке этнос өкілдерінің сөз саптауларында образдануы мен ерекшеленуінде кейбір өзгерістер болуы мүмкін. Алдымен үміттің біздің өміріміздегі мәнін ашып көрелік. Адам баласы әр күні таңертең үміттеніп тұрады, жатарда үміттеніп ұйықтайды. Үмітпен тыныстайды. Үмітпен алға жылжиды. Себебі үміттің табиғаттағы, тіршіліктегі басты тапсырмасы – ең соңғы дем қалғанша күресе беру. Үміттің күші, жігері шексіз, таусылмайды. Үміт арқылы адам өзінің шамасы келмейтін нәрселерге қол жеткізеді. Үміт сенімнен туындайды. Адам таусылып біткен күннің өзінде, үміт талаптанып тұрады. Үміт өлмейді. Ол өлген күннің өзінде соңғы болып барып жеңіледі. Бірақ оның өзі тіршілік жойылып кеткен жағдайда. Себебі қандай жағдай болмасын, жүрек түбінен қылтиып тұратын үміт адамды таңсық болса да бір жолға бастайды. Үміттендіреді. Сезім солып, сенім өліп, арман таусылып, сабырлылық қашқан кезде бәрінің соңында адамды қайта сабырға шақырып, арманға жетелеуге көмектесетін, селкеу түскен сенімді қайта тұрғызуға, сезімді қайта оятуға күш беретін – үміт.

Әлемнің тілдік бейнесіндегі үміт ұғымы өмірде кездесетін ауыртпалықтар мен қиындықтар кезінде келешектен түңілмес үшін, өмірде кездесетін жеңілістерді қайта еңсеріп, кедергілерді жеңіп, ертеңгі жарқын болашаққа талпыну үшін аса қажетті күш ретінде танылады. Аталған ұғымның қазақ дүниетанымында концептуалдануы оның концептілік өрістерін құрайтын микроконцептілерді талдау барысында айқындалады, тақырыптың өзектілігі анықталады.

Материал және әдістер

Қазақ дүниетанымындағы «үміт» концептінің концептілік өрістерін анықтауда түсіндірме сөздік, М.Қашқаридің «Түрік сөздігі», көне түркі сөздігі, фразеологиялық сөздіктер басшылыққа алынды. Сонымен қатар қазақ мақал-мәтелдері мен үміт сөзімен келетін тұрақты тіркестер

қолданылды. Мысалы, М.Қашқаридің «Түрік сөздігіндегі» үміт сөзінің сипаттамасы мен көне түркі сөздігіндегі («Древнетюркский словарь») үміт сөзінің анықтамасы Л.З.Рүстемовтің «Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірмелі сөздігімен» салыстырылды. Сондай-ақ, І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігіндегі» «үміт» концептімен тіркескен фразеологиялық тіркестерден мысалдар алынды және олар көркем шығармада кездесетін тіркестермен салыстырылды. Жиналған мысалдарды талдау барысында салыстыру, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді сұрыптау, топтау әдістері қолданылды, «үміт» концептін анықтайтын тілдік бірліктерге концептуалды талдау әдістері жасалды. Концепт атауын зерделеу мен оны талдау жолдарын анықтауда концептология, сонымен қатар психология, психолінгвистика саласындағы іргелі зерттеу еңбектеріндегі ғылыми тұжырымдарды саралау, оларды түйіндеп қорыту әдістері қолданылды. Көркем шығармадан алынған мысалдар мен өзге де тілдік материалдарды топтастыру жұмыстары жасалды.

Әдебиетке шолу

Концептіні тілдік тұрғыдан үш тәсіл арқылы зерделейді. Біріншісі, кең мағынада концептердің қатарына мағынасы ұлттық тілдік сананың мазмұнын құрайтын және тіл өкілі дүниесінің қарапайым бейнесін қалыптастыратын лексемаларды анықтау. Осындай концептердің жиынтығы ұлт мәдениеті шоғырланатын тілдің концептілік өрісін құрайды. Екіншісі, тар мағынада концептердің қатарына тілдік мәдени ерекшелігімен белгіленген немесе белгілі этномәдениеттің өкілдерін сипаттайтын семантикалық білім. Үшіншісі, концептінің тікелей адам санасымен байланысы. Ғалым А.Исламның айтуынша, «концептілерді талдау барысында төмендегідей бірізділік ұсталынады: сөздіктегі анықтамасы; концептің мағынасы мен оның әр түрлі философиялық және діни жүйелердегі орны; концептің адамның күнделікті санасындағы түсінігі; концептің әмбебап белгілері; концептің фразеологизмдердің түзілуіне немесе қолданылуына әсері; белгілі бір концептіге байланысты сюжеттің, немесе образдардың пайда болуы» (Ислам, 2004: 58). Сол сияқты когнитивті тіл білімінде концептер тілдік бірліктердің семантикасы арқылы менталды бірлік ретінде зерттеледі. Сондықтан концептология қазіргі семасиологияның барлық әдістерін пайдаланады. Мысалы, сөздік дефиницияларды талдау, компонентті талдау, психолінгвистикалық әдістер және т.б. Алайда бұл әдістермен когнитивті тіл білімі өз зерттеуін аяқтамайды дейді ғалымдар: «семантикалық талдау нәтижелерін жалпылай отырып және концептіні танымның бірлігі ретінде модельдей келе ары қарай өз дамуын жалғастыра береді» (Кубрякова, 2004: 63). Бұл айтылған пікірлер мақалада талданатын «үміт» концептінің сөздіктегі анықтамасы мен мағынасын, оның белгілерін, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің түзілуіндегі қызметін анықтауда және осы концептімен байланысты образдардың пайда болуын сұрыптауда басшылыққа алынды.

Концепт құрылымы туралы когнитивті тіл білімі ғалымдарының пікірлері өте көп. Сондай ғылыми пікірлердің бірі – А.И.Карасиктің пікірі. Ол: «Көп өлшемді ментальді құрылым бола отырып, концепт үш маңызды өлшемге ие: бейнелі (образный), ұғымдық (понятийный) және құндылық (ценностный)» дей келе, концептінің бейнелік жағы дегеніміз – біздің жадымызда бейнеленетін оқиғалардың, құбылыстардың, заттардың, көру, есту, дене арқылы сезіну (тактильдік), дәм, иіс, түйсігі арқылы қабылданатын сипаттамалары, тәжірибелік білімнің релеванттық белгілері. Ұғымдық жағы – концептінің тілде бекітілуі, оның белгіленуі, сипатталуы, белгілік құрылымы, дефинициясы, нақты концептінің ешқашан оқшау өмір сүрмейтін концептілер қатарына қатысты салыстырмалық сипаттамасы. Концептінің құндылық жағы – бұл психикалық құрылымының жеке адам үшін де, ұжым үшін де маңызды болуы. Құндылық аспектісінде қарастырылатын концептілердің жиынтығы ғаламның құндылық бейнесін жасайды» (Карасик, 2005: 97) деп айтады. А.И.Карасиктің бұл пікірі «үміт» концептін анықтауға себепкер тілдік бірліктер – мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестерді сұрыптауға негіз болды. Зерттеушілердің ғылыми пікірлеріндегі талдау үлгісін негізге ала отырып, қазақ дүниетанымындағы «үміт» концептінің концептілік өрісі айқындалды.

Нәтижелер және талқылау

Ұлт дүниетанымында концепт көпқырлы динамикалық ментальді бірлік ретінде қарастырылады. Сол себепті концепт талдауда оның белгілерін толыққанды көрсетіп сипаттау қажет. М.В.Пименова да: «концептінің құрылысын анықтауда соған сәйкес келетін тілдік бірліктердің үйлесетіндігіне назар аудару қажет. Концептінің құрылымын анықтауда сол концептіні

репрезентациялайтын бүкіл тілдік корпусты (лексикалық бірліктер, фразеология, мақал-мәтелдер қорын) зерттеу керек. Концептіні зерттеудегі ең қажетті кезеңдердің бірі сол концептіні репрезентациялайтын сөздің ішкі формасына талдау жасау әдісі болып табылады. Яғни, концептінің түзілуіне оның этимологиясы бірден-бір негіз болады» дейді (Пименова, 2004: 9). Зерттеуші пікіріне сүйене отырып, үміт концептісінің этимологиясын қарастырайық. Көне түркі сөздігінде екі ғалым еңбегінен мысал келтіріледі: UMDU – тілек, үміт (М.Қашқари нұсқасы), UMUY – үміт (А.Йүгінеки нұсқасы). (Древнетюркский словарь, 2016: 648). М.Қашқари өз еңбегінде де: UMDU/ҰМДҰ: үміт, тілек деп жазады. *Үміт* түбірінен туындаған сөздерді де атап көрсетеді: Umduшы: Ұмдұшы – үмітші, тілек етуші. UMDЫ/ҰМДЫ: үміттенді, үміт етті. *Ol menden nәң umdy/Ол менден нәң ұмды – ол менен нәрсе үміт етті. Umar ummaq: ұмар ұммақ – үміттенер, үміттенбек* (Қашқари, 2017: 158). Тағы да UMUNY/ҰМҰНҰ деген қолданысын жазады. Мағынасы: үміт, үміттену. *Utıny Tәңgige/Ұмұнұ Тәңірге – Үміт Тәңірге. UMUNDUM/ҰМҰНДҰМ: үміттендім. Мен Тәңіріден ұмұндұм – Мен Тәңіріден үміттендім* (Қашқари, 2017: 241). Екі ғалымның жазбаларынан *үміт* сөзінің түркі тілінде ұмдұ және ұмұнұ, ұмұу түрінде қолданғандығы анықталды.

Ал Э.В.Севортян өз сөздігінде UM түбір формасын жазады да, мағынасын: 1. надеяться, уповать, рассчитывать, ожидать, полагать (түрік, әзербайжан, гагауз, құмық, қарақалпақ, қазақ, өзбек); 2. верить во что (түрік тілінде) деп түсіндіреді. Осы UM түбірінен *umun, umdi\umdu, umduq* (түрік, әзербайжан, гагауз, қарақалпақ, қазақ, өзбек тілдерінде), *umut* (құмық тілінде) туынды сөздер жасалып, үміт, тілек мағынасында қолданылған дейді. Ал осы түбірден туындаған *umcup* сөзін үміт сөзіне қарама-қарсы үмітсіз мағынасында түсіндіреді. Сонымен қатар OM түбірінен туындаған ОМҰҚ туынды формасы кездеседі және ол үміт деген мағынаны береді дейді. Кейбір түрік говорларында *үміт* мағынасында қолданылатын *emisek* туынды формасының бар екендігін айтады (Севортян, 1974: 595-596). Севортян *үміт* сөзі *um* түбірінен туындаған форма деген пікірге келеді.

Л.З.Рүстемов *үміт* сөзін парсының сөзі [*омид*: надежда, упование, ожидание, желание] деп айтады (Рүстемов, 1989: 287). Г.Мамырбекова да парсының «*умид* сөзі, мағынасы – дәме, бір нәрсенің іске асуына күні бұрын сену, тілеу дегенді білдіреді» дей келіп, *умидуар* – дәмелі болу, үміткер сөзі туындайды деген пікірді келтіреді (Мамырбекова, 2017: 569-570). Екі ғалым да *үміт* сөзінің шығу төркінін парсынiкi деп көрсетеді. Бұл шолуларда концепт этимологиясы оның концепт болып қалыптасуының механизмін көрсетеді, ары қарай дамуына негіз болады, оның түпкі бейнесін көрсетуге көмектеседі, өзге де белгілерінің туындауына және сонымен тығыз жымдасып кетуіне қызмет етеді десек, «үміт» концептінің түзілуіне, оның этимологиясы бірден-бір себепші.

Қазіргі қазақ дүниетанымында *үміт* үш мағынада қолданылады. Біріншісі – белгілі бір істің, ойдың жүзеге асуына білдірілген сенім, дәме. Мысалы: *Өмірде не баянды – бәрі өтеді. Бірақ адамзат Қап тауының артында қайғыға айналмайтын мәңгіге қуаныш бар деген үмітпен ғана өмір сүреді.* (М.Жұмабаев). Екіншісі – арман, тілек: *Үміт шіркін қашан да қашқан елік, Кейде жазып қаламын, кейде көріп. Тұлпардаймын көңілім қиқулаған, Шабытыма шаршамас тілім – серік* (К.Әзірбаев). Үшінші ауыспалы мағынада – үміт артары, сенері: *Әуезовтің үмітімін, жiгітімін санаулы, Ұстазымның нұр назары біздің жаққа сан ауды. Сол алғашқы сабақтан-ақ мен үйренген болатынмын, Дүниеге Әуезовтің көзіменен қарауды* (Т.Молдағалиев) (Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы, 2000: 60).

Үміт – концептілік деңгейге көтерілген өрісі кең ұғым. Ұлт дүниетанымында *үміт* – шексіздіктің белгісі. Сол себепті оның бойында бірнеше өзіндік табиғи қасиеттері бар. Табиғи қасиеттеріне қарап, оның концептілік өрістерін анықтауға болады. *Үміт* ұғымының мағынасын негізге ала отырып, оның *сенім, арман, болашақ* сынды концептілік өрістерін анықтауға болады. Бұл концептілік өрістерде тұрақтылық басым. Ал *дәме, емесін, жұбаныш, медеу* концептілік өрістерінде тұрақсыздық басымдау. Сонымен қатар «үміт» концептінде динамикалық күй басым. Ол сенімнің, не арманның, дәменің нәтижеге жетуі және екіншісі осыған қарама-қарсы қозғалыста жүзеге аспағандық, орындалмағандық қасиеттің болуы.

«Үміт» концептін құрайтын концептілік өрістер мен оның динамикалық күйін тұрақты тіркестерден анық байқауға болады. «Үміт» концептін құрайтын тұрақты тіркестерді ішкі мағынасына қарай ажыратып, *сенім, арман, болашақ, дәме, медеу, жұбаныш, емесін* сынды концептілік өрістерге бөлеміз. Бұл талдауда «үміт» базалық концепт дәрежесінде қызмет атқарады. «Үміт» танымының концептілік өрістеріне қарай тұрақты тіркестердің жіктелуі:

Сенім концептілік өрісі – *көкірегіне үміт толды; соңғы үміт; үміт артты; үміті бар; үміт етті/қылды; үміт жетеледі; үміттің оты ойнады; үмітпен күткен; үміт үзбеді; үміті көп.*

Дәме концептілік өрісі – *үміт күтті; үміт етті/қылды; үміт жетеледі.*

Арман концептілік өрісі – *үміт дүниесі; үміт етті/қылды; үміт оты; тәтті үміт; аш үміт; желік үміт; үміт сәулесі.*

Болашақ концептілік өрісі – *үміті алда; нұрлы үміт; үміт сәулесі.*

“Үміт” концептісінің динамикалық күйі туралы жоғарыда айтылды. Сенімнің не арманның, дәменің нәтижеге жетуі, орындалу күйі *үмітке жетті; үміті ақталды; үміті жанды; үмітінің сәті түсті* ақпараттық бірліктері арқылы анықталады. Тұрақты тіркестерді макроконцептілерге жіктегенде *үміт – сенім* концептілік өрісінде қолданылатын тілдік бірліктердің басымдығы байқалды. Келесі қолданыстардан *үміт – арман, үміт – дәме, үміт – болашақ* өрістеріндегі ақпараттық бірліктерді айқындауға болады. Бұдан шығатын қорытынды: “үміт” макроконцептінің табиғатын неғұрлым кеңінен ашатын *сенім* микроконцепті болып табылады. Сенімнің не арманның, дәменің жүзеге аспағандығы, орындалмағандығы *үміттің жібі үзілді; үміті алданды; үміті желге ұшты; жалған үміт; үмітін өшірді/сөндірді; үмітін кесті* тілдік бірліктері арқылы айқындалады.

Этностың бар болмысын, пайымын қысқа да нұсқа түрде жеткізуде паремеологияның алатын орны ерекше. Тілдік бірліктің концепт деңгейіне көтеріліп, оның әлемнің тілдік бейнесіндегі орнын анықтауда атқаратын қызметі зор. «Үміт» концептінің концептілік өрістерін анықтауда да осы мақал-мәтелдердің атқаратын қызметі ерекше. “Үміт” танымына қатысты көріктеу құралдары мақал-мәтелдерде кеңінен ашыла түсетіндігі анықталды. Аталған концептімен байланысты, оның когнитивтік өрістерімен келетін мақал-мәтелдер тақырып жағынан да, концептілік өріс жағынан да өте мол.

“Үміт” концептімен байланысты мақал-мәтелдер семантикалық белгілеріне қарай анықталып, мынадай концептілік өріске топтастырылды:

Үміт – сенім. *Үміт өлмейді. Сағыныш – сары ауру, үміт – талшық. Жас өсемін деп үмітті, Жалғыз көбейем деп үмітті, Жарлы байымын деп үмітті, Ауру жазылам деп үмітті. Тірі адамның ісі – үміт. Үмітсіз – шайтан. Сыртын көріп, ішінен түңілме, Қарасын көріп, күшінен түңілме. Үміт өлмейді.*

Сәттілікке деген үміт. *Үміт өрге тартады. Әркім өзі шығар тауын биік болсын дейді.*

Жоғары күш иесіне (Жаратушы, Алла) деген үміт. *Көктен сұрағанын жерден берді.*

Үміт – күту. *Қазан аузы жоғары, қармақ суда. Өмір үйі желде, Үміт үйі сағымда. Дәме көп те, дәрмен жоқ. Талапсыз үміт – бос үміт. Пәлен жерде алтын бар, Іздеп барсаң, бақыр да жоқ.*

Үміт – шыдамдылық. *Арманға дәрмен – демеу. Арман ұзақ, гұмыр қысқа. Қамыққан жұбанар, Тарыққан қуанар.*

Үміт – шүкіршілік. *Көптен үміт еткен аздан құр қалады. Үміттінің өз дәулеті өзінде.*

Үмітсіздік. *Салынды суға кетеді, Сағым қуған түбіне жетеді. Үмітсіздік көрге тартады. Түс - түлкінің боғы. Үміт үзу – дәрменсіздік.*

Бұл топтастырудан анықталғандай, «үміт» концептімен байланысты мақал-мәтелдердің ішінде *үміт – сенім* концептілік өрісіне жіктелген паремеологияның үлесі басым екендігі айқындалды. “Үміт” танымының астарында сенімнің оптимистік күші басым екендігін айтуға болады. Сол сияқты “үміт” концептінің концептілік өрістері *сәттілікке талпыну, жоғары күш иесіне үміт арту, шыдамдылық, шүкіршілік* сынды динамикалық күйдегі семантикалық мағыналарды да бойына жинақтағандығы байқалды. Ал *үміт – күту* концептілік өрісінде «ешнәрсе істемеу», нәтижеге жету үшін субъектінің әрекетсіздігі мағынасы басым. Бұл әрекетсіздікті «босқа үміттену» деп атаған зерттеуші Е.А.Кругликова өз еңбегінде «пассивті үміт» деп атайды. Яғни, мақал-мәтелдердегі үміттің мағыналық белгісінің белсенді-баяулығына қарай оларды екіге бөледі: пассивті үміт (нәтижеге жету үшін үміт субъектісінің әрекетсіздігі, яғни «ешнәрсе істемеу»); белсенді үміт (үміт субъектісінің белсенділігінің артуы) (Кругликова, 2004: 13). Бұл топтастырудан *үміт – сенім (іс-әрекетте гана) – нәтиже* қозғалыс күйі жүзеге асады. Сол себепті де үміт сенімнен туындайды. Сенім – жан тыныштығын сақтайтын қасиет. Сенім адамға серік болу керек, адам оған сену қажет. Сенім де адамды алдайды. Себебі сенім тұрақты бола бермейді. Оған себеп – сенімге селкеу түскеннен. Ал сенім жоғалса, сезім секілді қайта туа бермейді. Мүлде өледі. Оның қайта жаралу үшін көп тер төгу керек. Ал мың күнгі тер төгудің арты тағы да сенімсіз дүниеге алып келер

болса, адам қорқынышпен өмір сүреді, сенімнен айырылады. Бұл үмітсіздікке әкелуі мүмкін. Адам бойындағы осы психологиялық үрдісті ғалымдар психолінгвистика тұрғысынан *үміт – оптимизм – пессимизм* арақатынасын, олардың жүзеге асу жолдарын және үшеуінің ұқсастықтарымен қатар ішкі айырмашылықтарын тәжірибе жүзінде дәлелдеп көрсетеді (Krafft, Guse, Maree, 2021: 6).

Ал, жұмыссыз адамдардың үмітін қалай сақтап қалу керек, адамға функционалды қолдау көрсетудің үмітті нығайтуға тигізер оң әсері және жалпы үмітті күшейту жолдарын психологияда тәжірибе жасап зерттеген психолог-ғалым С.Р. Снайдер: Үміт – бұл адамға өз мақсаттарына жетуге және кедергілерді жеңуге мүмкіндік беретін бейімделгіш ойлау. Мақсатқа жетуге деген үлкен үміті бар адамның құлшынысымен салыстырғанда, әдетте үміті төмен адам мақсатты ойлауға немқұрайлы немесе депрессияны сезінеді. Әсіресе, жұмыссыз адамдарда төмен үміт жағдайы байқалады. Сондықтан жұмыссыздарға мемлекет тарапынан функционалды қолдау қажет деген тұжырым жасайды (Snyder, 2002: 65). Бұл психолог-ғалымның бір ғана келтірген мысалы. Психолінгвистикада бұл үрдісті *үміт – пессимизм – оптимизм* арақатынасы арқылы ажыратуға болады. Адам баласының үміті азайып, тіпті үмітсіздікке дейін түсіп кететін сәттердің түрі өте көп. Жоғарыда бұл *үмітсіздік* концептілік өрісінің ішінде талданды. Демек, кейбір адамдар өмір сүруге деген мағыналы байланысын жоғалтқанда немесе ерекше стресстік жағдайға тап болғанда өз ерік-жігерімен, саналы күшімен, өмірге деген құлшынысымен, я болмаса өзгелердің қолдауымен үмітін сөндіруге талпыныс жасауы өмір сүруге, ары қарай нық қадам жасауға деген сенімнің оянуына әкеледі. Енді бұл әрекет *үміт – сенім* концептілік өрісіне қарай қадам басты.

Медицина саласында да ғалымдар науқастардың жағдайына қарай үміт танымын зерттеп зерделеп, тәжірибе жасаған. Мысалы, дәрігер-ғалымдар қатерлі ісікпен ауыратын науқастардың семантикалық кеңістігіндегі үміттің когнитивті аспектісі жайлы терапевтік әңгіме әдісін қолданып, зерттеу жүргізген. Олар: үміт – бұл қауіп-қатерге жауап, сонымен қатар дәрменсіздікті жеңетін әрекет және фактор деген топтам жасаған (Baczewska, Wojciechowska, Antoszewska, Malm, 2023). Б.Л. Блок ұсынған DSN-3 деп аталатын сынақ-тесті қолданып, науқастарды когнитивті, эмоционалды және функционалды аспектіде зерттеген. Ал DSN-3 деп аталатын тест үмітті семантикалық түрде бағалауға мүмкіндік береді. Үміт танымы бойынша жасалған бұл психологиялық және медициналық шолулар келешекте *үміт – сенім* концептілік өрісіндегі *жоғары күш иесіне үміт арту, шыдамдылық, шүкіршілік сынды* динамикалық күйдегі семантикалық мағыналарды зерделеуге өз септігін тигізери анық.

Қорытынды

Қорыта келе, қазақ дүниетанымындағы «үміт» концептін құрайтын өрістер топтастырылып, әр өрісті құрайтын микроконцептілердің мол екендігі анықталды. Кейбір концептілердің заман талабына қарай концептілік өрістері де өзгеріске ұшырауы мүмкін. Ал «үміт» концептінің өрістері адам санасымен бірге жасасып, халық тарихы мен мәдениетіндегі орнының тұрақтылығы сақталған. Аталған концептіні құрайтын тілдік бірліктерді, яғни тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді талдау барысында үміттің ерте заманнан қалыптасып, ұлт санасында тұрақталып, бүгінгі күнге дейін этнос танымымен бірге жасап келетіндігі айқындалды. Мысалдарды талдау нәтижесінде *үміт – сенім* концептілік өрісін айқындайтын тіл бірліктерінің үлесінің басымдығы анықталды. Сонымен қатар, «үміт» концептінің адам психологиясымен тікелей байланыстылығы әрқашан өзекті. Мақалада талданылған «үміт» концептінің өрістеріндегі бейнелік (сенім, сезім, шүкіршілік, т.б.), ұғымдық (тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер) өлшемдер оның құндылық өлшемін айқындауға себепші екендігін дәлелдеді. Осылайша оның бейнелі, ұғымдық, құндылық қырлары біріге отырып, «үміт» концепті арқылы ғаламның тілдік бейнесі жасалып отыр. Үміт ұғымы ұлттың ежелгі дәуірімен бірге жасап, бүгін де құндылыққа айналып, тілде көрініс тауып, ұлттық танымымызды кеңейте түсуге қызмет етуде. Мақалада жасалған тілдік, салыстырмалы талдаулар когнитивті тіл біліміндегі зерттеулер үшін маңызды, ал тілдік, психологиялық зерттеу жұмыстарына жасалған шолулар үміт танымының психолінгвистикалық қырын талдауға көмекші материал ретінде де ұсынылады. Үміт концептін психолінгвистикалық тұрғыдан зерттеу де бүгінгі ұлт танымындағы түрлі мәселелерді анықтауға септігін тигізери сөзсіз. Әлем халықтарына ортақ үміт концепті әлі де терең зерттеу мен толықтыруды қажет етеді.

Әдебиеттер

- Әмірбекова А.Б. (2019). Санада ақиқат дүние бейнесін қалыптастырудың тетіктері // Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің Хабаршысы № 2 (78), 42-47 б.
- Baczewska, B.; Wojciechowska, K.; Antoszevska, B.; Malm, M.; Leśniewski, K. The Cognitive Aspect of Hope in the Semantic Space of Male Patients Dying of Cancer. *Int. J. Environ. Res. Public Health*. January, 2023.
- Воркачев С.Г. (2004). Счастье как лингвокультурный концепт // Монография. Москва, Гнозис, – 192 с.
- Древнетюркский словарь (2016). – Астана: Ғылым. – 760 с.
- Ислам А. (2004). Ұлттық мәдениет контекстіндегі дүниенің тилдік суреті. – Алматы. – 229 б.
- Карасик А.И. (2005). Концепты – регулятивы // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей /Отв. ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. Москва, МАКС Пресс, Вып. 30. – 260 с.
- Krafft Andreas M., Guse T., Maree D. (2021). Distinguishing Perceived Hope and Dispositional Optimism: Theoretical Foundations and Empirical Findings beyond Future Expectancies and Cognition. *Journal of Well-Being Assessment*. – p. 1-27.
- Кругликова Е.А. (2004). Диахронные и синхронные описания концепта «надежда» в русском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Абакан, – 24 с.
- Кубрякова Е.С. (2004). Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – Москва, Языки славянской культуры, – 560 с.
- Қазақстан Ұлттық Энциклопедиясы (2000). – Алматы: Қазақ Энциклопедиясы. – Т. 5. – Ү. 926 б.
- Қашқари М. (2017). Түрік сөздігі. 1, 3 том. – Алматы: Арда + 7. – 592 б.
- Мамырбекова Г. (2017). Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 656 б.
- Пименова М.В. (2004). Душа и дух: особенности концептуализации. – Кемерово. – 386 с. (Серия «Концептуальные исследования». Вып. 3.
- Рүстемов Л.З. (1989). Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі – Алматы, Мектеп – 230 б.
- Севортян Э.В. (1974). Этимологический словарь тюркских языков. – Москва: Наука. – 729 с.
- Snyder, C. R. (2002). TARGET ARTICLE: Hope theory: Rainbows in the mind. *Psychological Inquiry*, 13(4), 249-275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01

References

- Amirbekova A.B. (2019). Sanada aqiqat dūnie beinesin qalyptastyruyū tetikteri // Qazaq memlekettik qyzdar pedagogikalyq universitetiniñ Habarşysy № 2 (78), 42-47 b. [Amirbekova A. B. (2019) mechanisms for the formation of the image of the true world in consciousness // Bulletin of the Kazakh state women's Pedagogical University No. 2 (78). pp. 42-47.] (in Kazakh).
- Baczewska, B.; Wojciechowska, K.; Antoszevska, B.; Malm, M.; Leśniewski, K. The Cognitive Aspect of Hope in the Semantic Space of Male Patients Dying of Cancer. *Int. J. Environ. Res. Public Health*. January, 2023.
- Vorkachev S.G. (2004). Schaste kak lingvokulturnyi konsept // Monografia. Moskva: Gnozis. – 192 s. [Vorkachev S.G. (2004). Happiness as a linguocultural concept // Monograph. Moscow: Gnosis, 192 p.] (in Russian).
- Drevnetjurkskij slovar (2016). – Astana: Gylym. – 760 s. [Ancient Turkic Dictionary (2016).– Astana: Gylym. - 760 p.] (in Russian).
- Islam A. (2004). Ul'tyq mädeniet kontekstindegi dūnienіñ tildik sureti. – Almaty. – 229 b. [Islam A. (2004). Linguistic picture of the world in the context of national culture. – Almaty. – 229 p.] (in Kazakh).
- Karasik A.I. (2005). Koncepty – reguljativy // Jazyk, soznanie, kommunikacija: Sb. Statej /Otv. Red. V.V. Krasnyh, A.I. Izotov. Moskva: MAKS Press, Vyp. 30. – 260 s. [Karasik A.I. (2005) Regulatory concepts // Language, consciousness, communication: Collection of articles /Ed. V.V. Krasnykh, A.I. Izotov. Moscow, MAX Press, Issue 30. – 260 p.] (in Russian).
- Krafft Andreas M., Guse T., Maree D. (2021). Distinguishing Perceived Hope and Dispositional Optimism: Theoretical Foundations and Empirical Findings beyond Future Expectancies and Cognition. *Journal of Well-Being Assessment*. – p. 1-27. (in English).
- Kruglikova E.A. (2004). Diahronnye i sinhronnye opisaniya koncepta «nadezhda» v russkom jazyke. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk. Abakan. – 24 s. [Kruglikova E.A. (2004). Diachronic and synchronous descriptions of the concept of "hope" in Russian. Abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. Abakan. – 24 p.] (in Russian).
- Kubryakova E.S. (2004). Jazyk i znanie: Na puti poluchenija znanij o jazyke: Chasti rechi s kognitivnoj točki zrenija. Rol' jazyka v poznanii mira. – Moskva, Jazyki slavjanskoj kul'tury. – 560 s. [Kubryakova E.S. (2004) Language and knowledge: On the way to gaining knowledge about language: Parts of speech from a cognitive point of view. The role of language in the knowledge of the world. – Moscow: Languages of Slavic culture. - 560 p.] (in Russian).
- Qazaqstan Ul'tyq Enciklopedijasi (2000). – Almaty: Qazaq Enciklopedijasi. – T. 5. – Ү. 926 b. [National Encyclopedia Of Kazakhstan (2000). - Almaty, Kazakh Encyclopedia, - Vol. 5. – 926 p.] (in Kazakh)
- Қашқари М. (2017). Түрік сөздігі. 1, 3 том. – Алматы: Арда + 7. – 592 б. [Kashkari M. (2017). Turkish dictionary. 1, Volume 3. – Almaty: Arda + 7. - 592 p.] (in Kazakh).
- Mamyrbekova G. (2017). Қазақ тіліндегі араб-парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 656 б. [Mamyrbekova G. (2017) Explanatory Dictionary of Arabic-Persian words in the Kazakh language. - Almaty, Institute of State Language Development. – 656 p.] (in Kazakh).

Pimenova M.V. (2004). Dusha i duh: osobennosti konceptualizacii. – Kemerovo. – 386 s. (Serija «Konceptual'nye issledovanija». Vyp. 3. [Pimenova M.V. (2004) Soul and spirit: features of conceptualization – Kemerovo. – 386 p. (Series "Conceptual Studies" Issue 3.) (in Russian).

Rystemov L.Z. (1989). Arab-iran kirme sözderiniң қазақша-oryssha tısındirme sözdigi. – Almaty, Mektep – 230 b. [Rustemov L. Z. (1989). Kazakh-Russian Explanatory Dictionary of Arabic-Iranian input words – Almaty, School – 230 p.] (in Kazakh).

Sevortjan Je.V. (1974). Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov. – Moskva: Nauka. – 729 s. [Sevortyan E.V. (1974). Etymological Dictionary of Turkic Languages. – Moscow: Nauka. – 729 p.] (in Russian).

Snyder, C. R. (2002). TARGET ARTICLE: Hope theory: Rainbows in the mind. Psychological Inquiry, 13(4). - 249-275. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1304_01.